

O'ZBEK ADABIYOTINING RIVOJLANISHI

Barziyev Oybek Xabibullayevich,

Farğona davlat universiteti o'zbek tili va adabiyoti kafedrasi dotsenti, filologiya fanlari

bo'yicha falsafa doktori, (PhD)

Farğona shahar kasb-hunar maktabi

Tarix fani o'qituvchisi

Sayitxonova Barchinoy Axatovna

Annotatsiya: *Ushbu maqolada zamonaviy O'zbekiston hududida yaratilgan o'zbek adabiyoti haqida so'z boradi*

Kalit so'zlar: *adabiyot, she'r, she'riyat, yozuvchi, she'r, ajdodlar, baxshi, janr, she'r*

O'zbek adabiyoti-zamonaviy O'zbekiston hududida 15-20 asrlarda, ya'ni bu joylar o'zbek qabilalarining Janubiy Qozog'iston tumanlaridan ko'chib o'tishi to'lqini bilan qamrab olingan paytdan boshlab yaratilgan asarlar.

Eng qadimgi o'zbek adabiy asarlari 200 dan ortiq epik she'rlar, ko'plab afsonalar, xalq shoirlari - baxshilar tomonidan ijro etilgan epik qo'shiqlardir. Folklor qahramonlari dushman kuchlar - yovuz ruhlar, ajdarlar bilan kurashadilar. Go'rog'li epik she'rlarining eng qadimgi sikli va Alpamish she'ri taxminan 10-asrda yozilgan.

Alpomish O'rta Osiyoning barcha xalqlari folkloriga kirdi, u xalq qahramonlarining jasorati, jasorati, dushmanlarga nisbatan jasorati va nafratiga bag'ishlangan bo'lib, ko'plab aqlli aforizmlar, yorqin metaforalar, rang-barang tavsiflarni o'z ichiga oladi. Ker-ogli turkumidagi yana bir mashhur asar-Ravshaxon muhabbatining o'zgaruvchan kuchi haqidagi she'r, keyinchalik ko'p marta xalq shoirlari tomonidan qayta ishlangan Nasriddin Afandining satirik romanlari mashhur bo'lib qolmoqda, unda xonlar va boylar masxara qilinadi. Og'zaki xalq ijodida turli millat vakillari - xitoylik, eronlik, turkman, negr va boshqalar paydo bo'ladi, ayol obrazlari sentimentallikdan mahrum (Farhod va Shirin, kunduz-Yo'ldosh).

XIII asrda mo'g'ullar O'rta Osiyoni zabt etgandan so'ng, fors yozuvchilari va olimlarining aksariyati Misr, Kichik Osiyo va boshqalarga jo'nab ketishdi. Movarounnahr poytaxti Samarqandda Chingizxonning o'g'li Chagatayning ulug' (o'lkasi) bo'ldi. Movarounnahr turkiy aholisining adabiy tili Chag'atay tili deb nomlanishni boshladi. U O'rta Osiyo turkiyzabon xalqlarining adabiy tili bo'lib, ma'lum bir qabilaning tili bo'lmagan. Turkiy-uyg'ur ildizlari asosida qurilgan bo'lib, u ko'plab Arab va fors elementlarini o'z ichiga olgan.

Movarounnahrda Samarqandning sobiq fors madaniyati markazida Uyg'ur adabiyoti ta'siri ostida yozilgan Qissai Yusuf (1233, Yusuf haqidagi hikoya) Ali, Qissasul anbiy (1310) Nasriddin Rabg'uzi, noma'lum muallifning Muftarquli adl adabiy asarlari yaratilishda davom etdi. Adabiy an'ana yangi madaniy oqimlar, uslublar va til xususiyatlarini o'z ichiga olgan holda rivojlandi.

Temurning istilosi va XV asrda O'rta Osiyoda o'zbek qabilalarining paydo bo'lishi. Chig'atoy va o'zbek tillarining til yaqinligi tufayli jadal madaniy almashinuv bilan birga bo'ldi. Fors tili asosiy tillar sifatida ishlatilgan, uning xilma-xilligi tojik, Chig'atoy, uni eski o'zbek

yoki turkiy deb ham atashadi, o'zbek tili turkiy tillarning qipchoq bo'limi bo'lgan. O'rta Osiyodagi o'zbek qabilalari tomonidan joylashish XV asrga to'g'ri keldi.

Ushbu hududlarning diniy asosda shia janubida (Eron) va sunniy shimolida shartli ravishda chegaralanishi bilan O'zbek madaniyati o'z, turkiy o'zbek tili va eng boy fors madaniy merosini saqlash va rivojlantirish asosida shakllangan.

Xususan, o'zbek adabiyotining rivojlanishi polemika, to'qnashuvlar va klassik fors adabiyoti janrlari va mavzularini o'zlashtirish urinishlarida sodir bo'ldi. She'riyat hukmron adabiy janr bo'lib, eng keng tarqalgan she'riy shakllar g'azallar va mesnevi juftliklari tomonidan yozilgan. She'riy shaklda nafaqat lirik asarlar, balki diniy va axloqiy va'zlar va xronikalar ham yozilgan. Faqat ilmiy, diniy, tarixiy asarlar va xotiralar nasrda yozilgan.

Temur hukmronligi davrida o'zbek adabiyoti jadal rivojlandi. Samarqand va Hirot ilmiy-adabiy hayotning yirik markazlariga aylanmoqda. O'zbek tilida yozgan yozuvchilar madaniy an'analarning asosiy tashuvchisi hisoblangan o'zbek tilini fors tili bilan almashtirish va yo'q qilishga qarshilik ko'rsatdilar. Masalan, Temurning zamondoshi Durbek bu bahsga birinchilardan bo'lib kirdi. U Yusuf va Zuleyx (1409) hikoyasining o'z versiyasini taklif qildi, uni diniy hujumdan ozod qildi va unga dunyoviy sevgi hikoyasi shaklini berdi. Boshqa shoir Said Ahmed o'z asariga Taashuk-nama (1437) shaklini berdi, bu shakl Lyatofa-namiya muhabbat-naming fors analoglariga o'xshash edi. Shahruх saroyida mashhur lirik Lutfi yashagan. Uning mohirlik bilan yozilgan g'azallari hali ham xalq qo'shiqchilari tomonidan kuylanadi.

XV asr o'zbek adabiyotining gullab-yashnagan davriga aylandi. U tobora ko'proq diniy motivlardan ozod bo'lib, Alisher Navoiy asarlarida o'zining eng to'liq va yorqin timsolini olgan holda chinakam badiiy asarga aylanmoqda.

1469-yilda Navoiy Xuroson hokimi Sulton-Huseyn Baykar davrida muhr saqlovchisi bo'lib, u bilan madrasada o'qigan. 1472-yilda vazir etib tayinlanadi va Amir unvoniga ega bo'ladi. Hukmdor sifatida u olimlarga, rassomlarga, musiqachilarga, shoirlarga, xattotlarga yordam berdi, madrasalar, kasalxonalar, ko'priklar qurilishini nazorat qildi. Navoiy adabiy merosi 30 ga yaqin she'riyat to'plamlari, yirik she'rlar, proza, ilmiy traktatlar. U yozgan fors tili (to'plami fanining Divani), lekin asosan turkiy-o'zbek tilining o'rta asr versiyasi, garchi ko'pchilik uni she'riyat uchun juda qo'pol deb hisoblashgan.

Navoiy - Xamse (beshlik) ijodining eng yuqori cho'qqisi - Nizami Ganjevi va fors shoiri Amir Xosrov Dehlevining "beshlik" siga beshta she'r-javob (Nazir): solihlarning chalkashligi (1483), Leyli va Mejnun (1484), Farhod va Shirin (1484), etti Sayyora (1484), Iskandar devori (1485). Solihlarning chalkashligi-falsafiy va jurnalistik xarakterdagi she'r o'sha davr haqiqatining eng muhim masalalarini yoritib berdi. Unda feodal janjallar va zodagonlarning shafqatsizligi, beklarning o'zboshimchaliklari, shayxlar va qonunshunoslarning ikkiyuzlamachiligi va ikkiyuzlamachiligi fosh etildi. She'r Navoiy dunyoqarashini-uning axloqiy va estetik qarashlarini aks ettirgan. Leyli va Mejnun - cho'pon Kaysning qo'shni ko'chmanchi qabiladan bo'lgan go'zal Layliga bo'lgan fojiali sevgisi, uning aqldan ozganligi va sevgilisidan ajralganligi sababli o'limi haqidagi mashhur qadimgi Arab afsonasining she'riy bayoni. She'rning hissiy tarangligi va badiiy ta'sirining kuchi uni butun dunyo bo'ylab Sharq adabiyotining eng mashhur va sevimli asarlaridan biriga aylantirdi. Farhod va Shirin qahramon

eronlik Shoh Xosrov da'vo qilgan Shirin ermon go'zalligiga bo'lgan muhabbati haqida qahramonlik-romantik she'r. Haqiqat va adolat uchun kurashuvchi Farhod qo'rqqoq shohga qarshi. Etti Sayyora-tamurid hukmdorlari va ularning saroy ahli haqida tanqidiy allegorik maslahatlarni o'z ichiga olgan ettita ertak. Iskandarov Sten she'rining bosh qahramoni ideal adolatli hukmdor va dono Iskandardir.

Navoiyning yana bir yirik she'riyat asari - 4 ta she'riy to'plamdan iborat divanlar to'plami, umumiy nomi fikrlar xazinasi (1498-1499), unda bolalik, Yoshlik kamdan-kam Uchraydiganligi, o'rta yoshdagi qiziqishlar, keksalikni tarbiyalash kabi qiziqishlar mavjud. Bu turli janrdagi lirik she'rlar to'plami, shu jumladan 2600 dan ortiq jayron. Navoiyning boshqa asarlari

Jamiga bag'ishlangan muqaddas beshlik (1492); nozik to'plam (1491-1492) Navoiy davri yozuvchilarining qisqacha tavsiflari. O'lchov shkalasi risolasi versifikatsiya va adabiyot nazariyasi haqida hikoya qiladi. Va yuqorida aytib o'tilgan ikki til o'rtasidagi bahs (1499) risolasi zamondoshlari tomonidan nafis adabiyot uchun yaroqsiz deb hisoblangan turkiy tilining madaniy va badiiy ahamiyatini asoslaydi. Uning asarlari va adabiyotshunoslik ishlari turk tilida nafaqat o'zbek, balki uyg'ur, turkman, Ozarbayjon, turk va boshqa adabiyotlarni rivojlantirishga yordam berdi.

Alisher Navoiyning tarixiy asarlari Eron shohlari tarixi va payg'ambarlar va donishmandlar tarixi o'rta Osiyo va Eronning afsonaviy va tarixiy shaxslari, zoroastriya va Qur'on mifologiyasi haqidagi ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Navoiy hayotining so'nggi yillarida she'r yozilgan "Qush tili" (1499) va falsafiy-didaktik insho yuraklarning sevgilisi (1500) - eng yaxshi ijtimoiy tuzilish haqida mulohaza yuritish. Navoiy dunyoqarashi optimizm va hayotni tasdiqlovchi kuch bilan ajralib turardi, uning ijodi Sharq adabiyotida romantik yo'nalishni tasdiqladi.

Nafaqat o'zbek tarixida, balki adabiyotda ham iz qoldirgan yana bir yorqin shaxs Hindistondagi Buyuk mo'g'ul imperiyasining asoschisi, Temuriylarning oxirgisi Xon Zahiriddin Muhammad Bobur (1483-1530) edi. Uning lirik asarlari to'plami o'sha davrdagi o'zbek lirikasining eng yaxshi namunalariga tegishli. Uning Boburnoma nasriy xotiralari uning hayotidagi vaziyatlarni, tarixiy voqealarni, Afg'oniston va Hindistonga qilgan yurishlarini, feodal janjallarini sodda va aniq tilda tasvirlaydi.

Hokimiyat temuriylardan Shayboniylar sulolasiga o'tgandan so'ng (16-asr) o'rta Osiyoda vayronagarchilik boshlanib, qo'shni davlatlar bilan madaniy va savdo aloqalarining zaiflashishi bilan birga keladi. Ushbu davrning eng mashhur adabiy asari "Shayboniynoma" Muhammad Solihning satirik she'ri bo'ldi. U hukmdorlikning kamchiliklarini fosh qildi va Temuriylarning vahshiy hayotini tasvirlab berdi, Shayboniynoma yangi hukmdorini maqtadi.

Shayboniylar davrida adabiyot bilan Ubaydulaxon, Abdullaxon faol shug'ullanishgan. Adabiyot bilan shug'ullanish obro'li va hokimiyat odamlari uchun mos deb hisoblangan. Biroq, ularning ijodi taqlid xususiyatiga ega bo'lib, saroy she'riyati an'analarida saqlanib qolgan. Prozada 16-asrda eng mashhuri Majilisi nomi bo'lgan va Gulzar Pashaxoja ibn Abdulaxabning Guliston Saadiga o'xshash tarzda yozilgan nasriy nasrning eng yaxshi namunasi hisoblangan.

Shayboniyalar hukmronligi davrida O'rta Osiyo bir qator kichik mustaqil feodallarga bo'linib, Samarqand poytaxt va madaniy markaz maqomini yo'qotib, aholi orasida tojiklar hukmronlik qilgan va tojik tilida adabiyot rivojlangan Buxoroga yo'l ochdi. Beklar, amaldorlar va ruhoniylarning talonchilik, zo'ravonlik, ikkiyuzlamachilik va o'z - o'ziga xizmat qilish kabi shafqatsiz janjallar davri shoir - satirik Turdada tasvirlangan. O'zbek adabiyotining Buxoro davri fojiali voqealar - ba'zi yozuvchilarning o'ldirilishi va surgun qilinishi bilan ajralib turadi.

XVII asrda bir qator o'zaro urushlar natijasida Xorazm xonligi shakllandi. Xorazmda ilmiy-adabiy an'analarning boshlanishi Abulg'ozi Bahadurxonning mashhur tarixiy asari (16031663) tomonidan turklarning nasl daraxti bilan boshlangan. Xorazm xonligi saroyida saroy she'riyatining an'anaviy shakllari - xonlarni maqtagan tantanali odlar va g'azallar rivojlanmoqda. Xorazm xonligidagi eng taniqli shoirlar 18-asr oxiri va 19-asrlarda paydo bo'lgan. Ular orasida nafaqat ko'plab she'rlarni, balki tarixiy asarlarni ham qoldirgan saroy shoiri Shermuhammad Munisning nomi ajralib turardi. San'atlarni qo'llab-quvvatlagan Muhammad Rahimxon II ning farmoyishi bilan 19 -asrda eng yaxshi Xorazm shoirlari Kamol, tabibi, Mirza, Raja va boshqalarning asarlarini o'z ichiga olgan Majmuatushshuar to'plami nashr etildi.

Umuman olganda, O'zbekiston hududidagi adabiy jarayon asosan madaniy modellarni - shakllanish va gullash davrida klassik fors va Arab tillarini, shuningdek, Pan-turkist, rus va G'arb modellarini o'zlashtirish va o'zlashtirish jarayoni edi. O'zbek adabiyotining o'ziga xos xususiyatlari asosan uning geografiyasi - Evropa madaniyati o'choqlaridan uzoqligi, Evroosiyoning Rossiyaning diqqatga sazovor joylariga yaqinligi va musulmon sharqiga genetik yaqinligi bilan bog'liq. Hozirgi O'zbekiston hududida Buxoro va Samarqandning dunyodagi eng yirik fors madaniyati markazlari mavjudligi juda ko'p narsani talab qiladi va uni o'ziga xos estafeta poygasi sifatida qabul qilish mumkin. Katta salohiyat, eng boy madaniy an'analar, madaniyatlar chorrahasidagi mavqe-bu omillarning barchasi o'zbek adabiyoti va umuman madaniyatida sintetik xarakterdagi yangi qiziqarli asarlarning paydo bo'lishini kutish uchun asos yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Propp V. ya. folklor va haqiqat. M.: Fan, 1976 Yil
2. Nagishkin D. D. ertaklar va hayot. M., 1957 yil
3. Mirzayev T. O'zbek folklorining epik janrlari. O'zbek xalk ijodi buyicha tadkikotlarga yezgan suz boshi. Toshkent: Fan, 1981 Yil